

Biannual Journal of
Metaphysical Investigations,
Vol.6, No. 11, Spring & Summer
2025, pp 43-70

New Essentialism and the Reconstruction of Islamic Philosophy and the Islamic Philosophy of Science¹

Ebrahim Dadjoo²

Abstract

The history of physics can be divided into three major periods: the pre-Newtonian, Newtonian, and quantum eras. Each stage has carried its own philosophical implications. Pre-Newtonian physics was aligned with classical essentialism and realism, which shaped both ancient philosophy and Islamic philosophy. Newtonian physics, by contrast, fostered anti-essentialist and anti-realist tendencies, giving rise to many contemporary philosophical currents still dominant in Iran. The quantum era, however, has led to the emergence of “new essentialism” and “new realism,” perspectives that remain largely unfamiliar within the Iranian intellectual landscape.

Islamic philosophy, grounded in the essentialist and realist outlook of the pre-Newtonian age, was unable to advance alongside the Newtonian paradigm and became largely passive in the face of anti-essentialist and anti-realist philosophies. For Islamic philosophy to modernize and regain vitality, it must engage with new essentialism and new realism. By critically analyzing and reconstructing these approaches, Islamic philosophy can not only renew itself but also contribute to the reconstruction of general philosophy, epistemology, and the philosophy of science from a realist standpoint. In doing so, it may play a central role in advancing other sciences

¹ . **Research Paper**, Received: 13/1/2025; Confirmed: 30/4/2025.

² . Associate Professor of Epistemology Department, Research Institute for Islamic Culture and Thought, Tehran, Iran. (idadjoo@gmail.com).

and in offering realist solutions to contemporary intellectual and social challenges.

Keywords: Pre-Newtonian, Newtonian, Quantum, Essentialism, Anti-essentialism, New Essentialism, Islamic Philosophy.

Introduction

Physics has passed through three significant periods: the pre-Newtonian, Newtonian, and quantum eras. Each period has carried with it specific intellectual and philosophical assumptions. Pre-Newtonian physics, grounded in essentialism and realism, shaped the philosophies of antiquity and Islamic philosophy. Newtonian physics, however, rejected essences and essential properties, promoting anti-essentialism and anti-realism—perspectives that came to dominate much of modern philosophy and philosophy of science, including those prevalent in Iran today. The advent of quantum physics has reintroduced the importance of essence and essential properties, giving rise to “new essentialism” and “new realism,” frameworks still relatively unknown in Iran.

Islamic philosophy, born within the intellectual space of pre-Newtonian essentialism, could not adapt to the Newtonian worldview with its anti-essentialist demands. As a result, it became stagnant and passive. Yet, the new essentialist implications of quantum physics open a path for its renewal. If Islamic philosophy undertakes the critical analysis and reconstruction of new essentialism, it can reconstruct itself and, in turn, contribute to the revitalization of philosophy as a whole, particularly epistemology and the philosophy of science. From this foundation, it can also provide realistic approaches to advancing other sciences and to addressing intellectual, social, and practical problems.

My long-standing question about the stagnation of Islamic philosophy eventually led me to realize that every philosophical system is shaped by the intellectual and philosophical implications of the physics of its time. Islamic philosophy became enclosed within the essentialist framework of pre-Newtonian physics. It stalled during the Newtonian era, which was anti-essentialist, but it can be revived in light of the essentialist possibilities revealed by quantum physics, possibilities that remain little known in Iran.

In classical thought, philosophers such as Aristotle, Plato, Avicenna, and Aquinas began their inquiries with the four causes—material, formal, efficient, and final. Ultimately, they returned these causes to form, understood as the essence of things. Knowledge of a thing was therefore knowledge of its essence and essential properties. This essentialist

orientation provided the foundation of pre-Newtonian physics and shaped ancient and Islamic philosophy alike.

Newtonian physics, however, rejected this essentialist framework. Matter was treated as passive and without inherent properties, and the notion of essences was abandoned. From the seventeenth century to the present, this outlook reinforced anti-essentialist and anti-realist tendencies in philosophy and philosophy of science. Islamic philosophy, firmly rooted in essentialism and realism, could not keep pace with these developments and thus became inactive.

Quantum physics has once again revealed that material reality has essences and essential properties, and that explanation requires uncovering them. This development has inspired a philosophical movement over the past four decades known as “new essentialism.” Yet this approach remains largely unknown in Iran.

The purpose of this article is to demonstrate how Islamic philosophy can modernize itself through the study, critique, and reconstruction of new essentialism. By situating itself within this framework, Islamic philosophy can contribute to the renewal of general philosophy, epistemology, and philosophy of science, and can also help advance other sciences and offer realistic solutions to social and intellectual challenges.

Conclusion

New essentialism represents a philosophical development that remains largely unexplored in Iran. By engaging with and reconstructing this approach, Islamic philosophy can overcome its current stagnation and become a living, modern discipline. From this perspective, Islamic philosophy can reinterpret the essences and essential properties of sciences and human affairs, offering realist explanations and practical solutions. In doing so, it can provide fresh contributions not only to philosophy and epistemology but also to the wider intellectual and scientific enterprise.

References

- Avicenna (1984), *Ilahiyat* (from *Kitab al-Shifa*), ed. and trans. by Ebrahim Dadjoo, Tehran: Amir Kabir Press, (In Persian).
- Aristotle (1984), *Physics*, trans. by Mahdy Farshad, Tehran: Amir Kabir Press, (In Persian).
- Aristotle (2006), *Metaphysics*, trans. by Sharaf al-Din Khorasani, Tehran: Hekmat Press, (In Persian).

- Ellis, Brian (2024), Scientific Essentialism, trans. by Ebrahim Dadjoo, Tehran: Research Institute for Islamic Culture and Thought (IICT), (In Persian).
- Dadjoo, Ebrahim (2021), New Essentialism in Contemporary Philosophy of Science, authorship and translation, Tehran: Research Institute for Islamic Culture and Thought (IICT), (In Persian).

ذات‌گرایی جدید مسیر بازسازی فلسفه و فلسفه علم اسلامی^۱

ابراهیم دادجو^۲

چکیده

علم فیزیک سه مقطع پیشانیوتنی، نیوتنی، و کوانتومی را پشت‌سر گذاشته است. هر مقطع دارای لوازم فکری فلسفی خاص به‌خود بوده است. فیزیک پیشانیوتنی به ذات‌گرایی و واقع‌گرایی قدیم (و به تعبیری، خام) و به فلسفه متقدمین و فلسفه اسلامی، فیزیک نیوتنی به ضدذات‌گرایی و ضدواقع‌گرایی و به غالب فلسفه‌های معاصری که در ایران رواج دارند، و فیزیک کوانتومی به ذات‌گرایی و واقع‌گرایی جدیدی، که عمدتاً در ایران ناشناخته است رهنمون شده‌اند. فلسفه اسلامی که در بستر فیزیک پیشانیوتنی به بار نشسته و به ذات‌گرایی و واقع‌گرایی قدیم رهنمون شده است، با ظهور فیزیک نیوتنی و لوازم ضدذات‌گرایانه و ضدواقع‌گرایانه آن، توان پیشروی خود را از دست داد و ناچاراً دست‌بسته در کناری نظاره‌گر مانده است. فلسفه اسلامی برای اینکه بازسازی شده و امروزمین گردد به یاری جریان ذات‌گرایی و واقع‌گرایی جدید نیازمند است. فلسفه اسلامی با تحلیل، نقد و بازسازی ذات‌گرایی جدید و به‌تبع آن، بازسازی خود، می‌تواند از منظری ذات‌گرایانه و واقع‌گرایانه، به بازسازی فلسفه عمومی، معرفت‌شناسی و فلسفه علم مبادرت ورزیده و به‌تبع آن‌ها در

۱. مقاله پژوهشی، تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۰/۲۴ تاریخ تایید علمی: ۱۴۰۴/۲/۱۵.

۲. دانشیار پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، تهران، ایران. (idadjoo@gmail.com).

پیشبرد واقع‌بینانه سایر علوم و امور، و به تبع آن‌ها در حل و فصل واقع‌بینانه مسائل و مشکلات، سهم به‌سزائی داشته باشد.

کلیدواژگان: پیشانیوتنی، نیوتنی، کوانتومی، ذات‌گرایی، ضدذات‌گرایی، ذات‌گرایی جدید، فلسفه اسلامی.

۱. مقدمه

مدت زیادی بود که در فکر راز عقب‌ماندگی، ایستایی و عدم پویایی «فلسفه اسلامی» بودم. عاقبت به این فهم راه یافتم که هر فلسفه‌ای، از جمله فلسفه اسلامی، تحت تأثیر لوازم فکری فلسفی علم فیزیک زمانه خود قرار دارد.^۱ فلسفه اسلامی در فضای فیزیک پیشانیوتنی، که ذات‌گرایانه است به‌بار نشسته است، در فضای فیزیک نیوتنی، که ضدذات‌گرایانه است از پیشروی خود بازمانده است، و در فضای فیزیک کوانتومی که ذات‌گرایانه جدیدی است (و عمدتاً در ایران ناشناخته است) می‌تواند احیاء شده و به رشد و بالندگی خود دست یابد. آنگاه که ارسطو، بطلمیوس، ابن‌سینا و آکوئیناس از علت‌های چهارگانه: (۱) جوهر یا ذات یا صورت یک شیء، (۲) ماده یا موضوع، (۳) منشاء حرکت یا علت فاعلی، و (۴) علت غائی یا خیر. سخن می‌گفتند از علت‌های در جهان فیزیک آغاز کردند^۲ و در نهایت علت‌ها را به دو علت ماده و صورت و بالاخره به علت صوری برگرداندند. (نگاه کنید به قوام

^۱ توجه به این نکته ضروری است که گرچه هر فلسفه‌ای تحت تأثیر علم فیزیک (یا به‌طور دقیق‌تر، تحت تأثیر فلسفه فیزیک) زمانه‌ی خود قرار دارد، اما این گونه نیست که بنیان هر فلسفه‌ای بر علم فیزیک عصر خود استوار باشد. هرچند علم فیزیک ممکن است پایه‌ی بخش طبیعیات یک فلسفه را تشکیل دهد، اما تمام بنیان آن را در بر نمی‌گیرد؛ زیرا فلسفه، پایه‌های مابعدالطبیعی دیگری نیز دارد. با این حال، علم فیزیک می‌تواند نوع خاصی از فلسفه فیزیک را پدید آورد و به لوازم و نتایج فلسفی مشخصی منتهی شود.

^۲ ارسطو بر این باور بود که در شناختن امور باید از آنچه که نزد ما اقدم است، یعنی از چیزهای محسوس، آغاز کنیم (نک: ارسطو، ۱۳۸۵، ۲، ۹۸۲ الف ۲۳؛ همو، ۱۳۷۸، ۱، ۲، ۷۲ الف ۱-۳؛ همو، ۱۳۶۳، ۱، ۱، ۱۸۴ الف ۱۶-۱۸).

صفری ۱۳۸۷، ص ۱۲۴-۱۰۹) علت صوری همان جوهر و ذات شیء بود و شناخت درست یک شیء به شناخت ذات و خواص ذاتی آن بود. مسأله ذات و خواص ذاتی شیء، بنیاد فیزیک پیشانیوتنی بود و از لوازم فکری فلسفی فلسفه متقدمین و فلسفه اسلامی گشت. اما نیوتن با امثال این برداشت‌ها که ماده بی‌خاصیت و منفعل است و (در مثال جاذبه عمومی، جذب کننده بودن زمین نه به خواص ذاتی زمین بلکه به فعل و تحمیل الهی است، زیرا خلاء بین شیء و زمین مانع جذب کننده بودن زمین است) بالکل ذات و خواص ذاتی شیء را نفی کرد (نک: الیس، ۱۴۰۳، فقره ۸-۳، فقره منقوله از نامه نیوتن به بنتلی به سال ۱۶۹۲ در ص ۵۸۸).

این مساله از قرن هفدهم تا قرن بیست و یکم به فلسفه‌ها و فلسفه علم‌هایی دامن زد که ضدذات‌گرا و ضدواقعه‌گرا بودند. فلسفه اسلامی که ذات‌گرا و واقع‌گرا بود در این چهارپنج قرن (و حتی پیش از آن) از حرکت بازایستاد و نتوانست پایه‌ای ضدذات‌گرایی و ضدواقعه‌گرایی به رشد و بالندگی ذات‌گرایی و واقع‌گرایی یاری رساند. هنوز هم که هست فلسفه اسلامی در همین عقب ماندگی و عدم پویایی خود گرفتار است. اما فیزیک کوانتوم به درستی نشان داد که واقعیت‌های مادی دارای ذات و خواص ذاتی اند. و هم توضیح درست عالم طبیعت و هم پیشرفت‌های علمی و مهندسی به کشف ذات و خواص ذاتی شیء وابسته‌اند. فیزیک کوانتوم به جریان فکری فلسفی چهل ساله اخیر که به جریان «ذات‌گرایی جدید» مشهور است، و عمدتاً در ایران ناشناخته است، دامن زد.

در مقاله حاضر می‌خواهم نشان دهم که «فلسفه اسلامی»، به یاری تحلیل، نقد و بازسازی جریان «ذات‌گرایی جدید»، به‌خوبی می‌تواند خود را بازسازی و بروز ساخته و، با نظر به ذات و خواص ذاتی علوم و امور، از منظری واقع‌گرایانه، در پیشبرد فلسفه عمومی، معرفت‌شناسی، فلسفه علم، و در پیشبرد سایر علوم و امور، و در حلّ و فصل واقع‌بینانه مسائل و مشکلات، دارای سهم به‌سزائی باشد.

۲. مسیر بازسازی فلسفه اسلامی

علم با حسّ و با علوم حسی، و به تبع آن با علوم طبیعی، آغاز می‌شود و با عقل و تجربه، و به تبع آن با علوم عقلی، تجربی و نقلی، بسط و توسعه می‌یابد. علوم طبیعی از آن‌روی که علمی محسوس و ملموس‌اند بر علوم انسانی، که عمدتاً نامحسوس‌اند، تقدّم دارند. هر تغییری در علوم طبیعی روی می‌دهد، همچون باور یا عدم باور به ذات و خواص ذاتی شیء، کاشف بودن یا کاشف نبودن علم از واقع، صدق یا عدم صدق علم، امکان یا عدم امکان حلّ واقع‌بینانه مسائل، و توفیق یا عدم توفیق علم، به سرعت به علوم انسانی نیز سرایت می‌کند. علم فیزیک، به عنوان پایه اصلی علوم طبیعی، سه مقطع اساسی را پشت سر گذاشته است: (۱) مقطع پیشانیوتنی (قبل قرن هفده میلادی)، (۲) مقطع نیوتنی (از قرن هفدهم تا بیستم میلادی)، و (۳) مقطع فیزیک کوانتوم (از قرن بیستم تا حال حاضر). هر مقطع لوازم فکری فلسفی خود را به بار آورده و باور ما به علوم انسانی را تغییر داده است.

(۱) فیزیک پیشانیوتنی با پذیرش اینکه عالم ماده دارای ذات و خواص ذاتی است (واقعیت و خواص واقعی) (در مورد ذات‌گرایی فیزیک پیشانیوتنی، همچون فیزیک ارسطویی، بطلمیوسی، سینوی و آکوئینی، نگاه کنید به: کرومبی، ۱۳۷۱، جلد اول، ص ۷۳-۸۴؛ دادجو، ۱۳۹۰، ص ۱۷۷-۱۹۲؛ دادجو، ۱۳۹۲، ص ۱۵۰ به بعد) که از طریق خواص ذاتی قابل شناسایی است،^۱ به این فکر دامن زد که علم بر کشف واقع توانا است و از این‌روی گزاره‌های

۱. ذات‌گرایی، به معنای باور به وجود «ذات» و «خواص ذاتی» برای اشیاء است؛ یعنی این فرض که هر چیز، واقعیتی مستقل و ویژگی‌هایی واقعی و وابسته به آن واقعیت دارد. در ذات‌گرایی پیشانیوتنی «ذات» یک چیز، تمام حقیقت آن دانسته می‌شود، و این ذات از ماده و صورتی تشکیل شده که از طریق «جنس» و «فصل» قابل شناسایی است. فیلسوفانی چون ابن‌سینا (ابن‌سینا، ۱۳۹۵، ص ۱۷۵) و صدرالمتألهین (صدر، ۱۳۸۲، ص ۹۴۰) بر این باورند که فصل حقیقی یک چیز، به دلایلی قابل فهم کامل نیست: (۱) آگاهی ما از آن بسیار محدود است، و (۲) نمی‌توانیم برای آن، نامی دقیق و مستقل وضع کنیم. البته، باید توجه داشت که هویت فصل حقیقی، هویتی وجودی است که دارای خواص ذاتی فراوانی است. از این جهت، نه می‌توان

علمی می‌توانند صادق باشند و می‌توان به حلّ واقع‌بینانه مسائل باور داشت. حاصل آن ظهور واقع‌گرایی‌ای است که اکنون آن را، دست‌کم با این تصور که در آن مقطع از تأثیر عوامل غیرمعرفتی بر معرفت غافل بودند، «واقع‌گرایی خام»، یعنی «واقع‌گرایی غیرعلمی»، به‌شمار می‌آورند. (فیزیک پیشانیوتی، به لحاظ علمی، فیزیکی است که عمدتاً به‌جای تجربه بر عقل تکیه دارد و می‌کوشد مسائل فیزیکی را نیز با تحلیل‌های عقلی توضیح دهد. در این حدّ فیزیک پیشانیوتی فیزیک خام‌ای است. در این حدّ، واقع‌گرایی برآمده از فیزیک پیشانیوتی نیز واقع‌گرایی خام، یعنی واقع‌گرایی غیرعلمی، خواهد بود. اما، در عرصه معرفت‌شناسی، واقع‌گرایی متقدمین واقع‌گرایی خام نیست. در تحقیق خود تحت عنوان «واقع‌گرایی در علوم انسانی اسلامی»، بخش نخست، فصل دوم، شماره‌های ۱ و ۲، به دقت و به استناد نشان داده‌ام که متقدمین از تأثیر عوامل غیرمعرفتی بر معرفت غافل نبوده‌اند و نمی‌توان، در عرصه معرفت‌شناسی، واقع‌گرایی آنان را واقع‌گرایی خام به‌شمار آورد). فلسفه متقدمین و فلسفه اسلامی، در مقام یک علم انسانی، در بستر این فیزیک به وجود آمده‌اند و از لوازم فکری فلسفی چنین فیزیکی می‌باشند.

(۲) فیزیک نیوتنی با باور به اینکه عالم ماده بی‌خاصیت و منفعل است، به این فکر دامن زد و اشیاء مادی در درون خود دارای ذات و خواص ذاتی نیستند (در مورد ضدّ ذات‌گرایی فیزیک نیوتنی نگاه کنید به الیس، ۱۴۰۳، فقره ۳-۳ و ۸-۲ و بخصوص فقره ۸-۳، فقره منقوله از نامه نیوتن به بنتلی به سال ۱۶۹۲ در ص ۵۸۸). هیوم، کانت، پوزیتیویست‌ها و فلسفه‌های تحلیلی و زبانی این فکر را در سطح وسیعی بسط و گسترش دادند و غالب فلسفه‌ها

تمام حقیقت آن را به‌طور کامل شناخت و نه نامی جامع برای آن وضع کرد. با این وجود، هرگونه شناختی که از خواص ذاتی یک چیز به‌دست می‌آوریم، در واقع شناختی از بخشی از فصل حقیقی آن چیز است؛ نه تمام حقیقت آن.

و فلسفه علم‌هایی که امروزه در مغرب زمین و ایران زمین مطرح و شناخته شده‌اند بر بستر این فکر به بار نشستند. غالب اینگونه فلسفه‌ها و فلسفه علم‌ها شناسایی ما از اشیاء مادی را نه شناخت خواص یا کیفیات ذاتی آن‌ها، بلکه تعبیر و تفسیر ما از آن‌ها بنا به تعریف و بنا به قراردادی که از آن‌ها داریم دانستند (نک: دادجو، ۱۳۹۷، فقره ۲).

امروزه ایران زمین با فلسفه‌ها و فلسفه علم‌هایی همچون هیوم‌گرایی، کانت‌گرایی، عمل-گرایی، انسجام‌گرایی، کل‌گرایی، ابزارگرایی، پوزیتیویسم، ابطال‌گرایی، پارادایم‌گرایی، هرمنوتیک، فلسفه‌های تحلیلی و زبانی، انتقادگرایی، پدیدارگرایی، اجتماع‌گرایی، ساختار-گرایی، و پس‌اساختارگرایی روبرو است. و همه آن‌ها، مانند ابطال‌گرایی که گزاره‌های پایه را قراردادی می‌داند (نک: دادجو، ۱۳۹۹، بخش دوم، فصل چهارم، فقره ۳-۱-۲-۲)، در چهارچوب قراردادگرایی (conventionalism)^۱ جای می‌گیرند. از این روی عمدتاً یا اصلاً به شناخت واقع و حقیقت باور ندارند و یا اینکه (در امثال ابطال‌گرایی) به شناخت تقریبی و محتمل واقع باور دارند.

فلسفه اسلامی امروزه در بستر چنین فلسفه‌ها و فلسفه علم‌هایی در حال رشد و بالندگی است. بسیاری از اندیشمندان، عمدتاً تحت تأثیر همین فلسفه‌ها و فلسفه علم‌ها است که با برداشت‌هایی غیرواقع‌گرایانه و امثال برداشت‌هایی انسجام‌گرایانه، کل‌گرایانه، تحلیل‌گرایانه،... به فلسفه اسلامی نظر می‌کنند. عده‌ای نیز که می‌کوشند تحت تأثیر اینگونه فلسفه‌ها و فلسفه علم‌های غیرواقع‌گرایانه واقع نشوند به دلیل ناآشنایی با جریان چهل ساله اخیر، که معرفی خواهد شد، عمدتاً نمی‌توانند به بازسازی واقع‌بینانه فلسفه اسلامی مبادرت ورزند و الحق هم بدون ذخائر علمی چهل ساله اخیر، جریانی که معرفی خواهد شد، نمی‌توان به بازسازی فلسفه اسلامی مبادرت ورزید.

۱. آن را constructionism و constructivism نیز می‌نامند.

(۳) فیزیک کوانتوم در پی توانایی بسیار بالایی که در شکافت ذرات اتمی و زیراتمی، و نیز در شناخت ذرات نور و موج، از خود نشان داد و به‌درستی به تمدن صنعتی معاصر دامن زد، به دو فکر مقابل هم رهنمون شد: (الف) رویکرد مکتب کپنهاکی ملهم از پوزیتیویسم و قرارداد‌گرایی آن زمان که ذرات اتمی و زیراتمی به‌جای اینکه واقعاً وجود داشته باشند، صرف قرارداد بین دانشمندانند، و (ب) این فکر که ذرات اتمی و زیراتمی به دلیل اینکه به توفیقات صنعتی رهنمون شده‌اند، نمی‌توانند صرف قرارداد بین دانشمندان (که هر آن ممکن است تغییر یابند و از این‌روی توفیقات صنعتی نیز باید کأن لم یکن تلقی شوند) باشند (نک: گلشنی، ۱۳۶۹، ص ۲۰۵-۱۹۱).

دیدگاه نخست، دیدگاهی است که اکنون در پرتو پیشرفت سرسام آور علوم طبیعی و مهندسی ناخوانا است و این علوم حکایت از آن دارند که اگر ذرات ریز و مشاهده‌ناپذیر وجود نداشته باشند و صرف قرارداد بین دانشمندان باشند به دلیل اینکه قراردادها می‌توانند تغییر یابند، نمی‌توانند به‌وجود آورنده علوم طبیعی و علوم مهندسی بسیار پیشرفته، درست و واقع‌بینانه امروزین باشند. دیدگاه دوم، دیدگاهی است که ذرات ریز و مشاهده‌ناپذیر، به دلیل توانایی آن‌ها در کشف و تولید علوم طبیعی و علوم مهندسی جدید، دارای واقعیت، و در دهه‌های اخیر دارای ذات و خواص ذاتی از ناحیه خود می‌داند و کشف خواص ذاتی اشیاء و امکان تجزیه و ترکیب آن‌ها منشاء اصلی پیشرفت علوم طبیعی و مهندسی به‌شمار می‌رود. دیدگاه دوم، به لوازم فکری فلسفی‌ای رهنمون شده است و در چهل سال اخیر، جریان «ذات‌گرایی و واقع‌گرایی جدید» را به‌وجود آورده است. جریان «ذات‌گرایی و واقع‌گرایی جدید» با «ذات‌گرایی و واقع‌گرایی فلسفه اسلامی» دارای هم‌سویی‌های بسیاری است توانسته است از واقعیت‌های فیزیکی توضیح‌های درستی ارائه دهد. می‌تواند بنیان درستی برای فلسفه‌ها و فلسفه علم‌های درست و واقع‌بینانه و به‌تبع آن بنیان درستی برای بازسازی فلسفه اسلامی باشد. جریان «ذات‌گرایی و واقع‌گرایی جدید»، در صورتی که

واقع‌گرایانه باشد، که به نظر می‌رسد واقع‌گرایانه باشد، کل مسیر فلسفه را تغییر می‌دهد (نک: ایس، ۱۴۰۳، ص ۶۴۵) و ما را ملزم می‌سازد با رهاسازی فلسفه‌ها و فلسفه علم‌هایی که رایج و مرسوم‌اند، به بازسازی واقع‌بینانه فلسفه و فلسفه علم و به تبع آن به بازسازی واقع‌بینانه فلسفه اسلامی روی آوریم. به نظر می‌رسد بازسازی واقع‌بینانه فلسفه اسلامی از این طریق امکان‌پذیر باشد و پس از بازسازی فلسفه اسلامی و معرفت‌شناسی و فلسفه علم مبتنی بر آن است که می‌توان به نحوی واقع‌بینانه از امثال فلسفه علم دینی یا فلسفه علوم انسانی اسلامی و علم دینی، علوم انسانی اسلامی، الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت و تمدن نوین اسلامی سخن گفت. در ادامه می‌کوشم نشان دهم که چگونه می‌توان به بازسازی فلسفه اسلامی مبادرت ورزید. فلسفه اسلامی در مقطع پیشانیوتنی به‌بار نشست و عمدتاً بر فلسفه (مضاف به) امور (اعم از فلسفه هستی، فلسفه الهی، فلسفه طبیعی، فلسفه نفس،... فلسفه حق، و فلسفه عدالت،...) و نظریه شناخت مشتمل بود. طبیعیات، علم النفس و منطق عمدتاً از حوزه فلسفه اسلامی جدا بودند و فلسفه علم، یعنی فلسفه (مضاف به) علوم، در سطحی بسیار ضعیف در مباحث برهان منطق مطرح می‌شدند. در مقطع نیوتنی، و بخصوص در دهه‌های اخیر، نظریه شناخت نیز عمدتاً در قالب معرفت‌شناسی از فلسفه اسلامی جدا شد و اکنون فلسفه اسلامی عمدتاً بر بحث از فلسفه (مضاف به) امور تمرکز دارد. با وجود این، اندیشمندان مسلمان می‌کوشند به یاری فلسفه اسلامی و سایر معارفی که در عالم اسلام رواج یافته‌اند، بیش از پیش به امور انسانی و علوم انسانی بپردازند. اما، در هر حال، بحث از اینگونه امور و علوم در چهارچوب مقطع نیوتنی و لوازم فکری فلسفی غیرواقع‌گرایانه آن روی می‌دهند و به نظر نمی‌رسد که اینگونه مباحث، در چهارچوب مقطع نیوتنی، بتوانند به رویکردهایی واقع‌گرایانه و واقع‌بینانه رهنمون شوند. مقطع نیوتنی و لوازم فکری فلسفی غیرواقع‌گرایانه آن، که عمدتاً فلسفه‌های رایج و موجود در غرب و در ایران را به‌بار آورده‌اند، دست و پای فلسفه اسلامی را که ذات‌گرا و واقع‌گراست، بسته و مانع رشد و بالندگی آن شده‌اند.

فلسفه اسلامی در مقطع فیزیک کوانتومی نیازمند بازسازی بر پایه لوازم فکری فلسفی فیزیک کوانتوم، البته با تفسیر رئالیستی آن است. و این بازسازی مستلزم شناسایی جریان «ذات‌گرایی جدید» و بازسازی آن بر وفق بنیان‌های فلسفه اسلامی است (نک: دادجو، ۱۳۹۷؛ الیس، ۱۴۰۳؛ دادجو، ۱۳۹۹). بر این اساس، از آنجا که علوم طبیعی بر علوم انسانی تقدّم دارند، فلسفه اسلامی نیازمند آشنایی با علوم طبیعی جدید و لوازم معرفت‌شناختی و روش‌شناختی آن‌ها در معرفت‌شناسی و فلسفه علم است. جریان «ذات‌گرایی جدید» این زمینه‌آشنایی را فراهم می‌سازد. تحلیل، نقد و بازسازی این جریان بر اساس بنیان‌های فلسفه اسلامی، که بر بنیان «ذات‌گرایی و واقع‌گرایی قوی» است، می‌تواند به نوسازی بنیان فلسفه اسلامی رهنمون شده، و در عرصه هستی‌شناسی، به فلسفه اسلامی ذات‌گرایانه و واقع‌گرایانه جدیدی رهنمون شود.^۱ که بتواند در پیشبرد واقع‌گرایانه معرفت‌شناسی، فلسفه‌های مضاف به علوم، فلسفه‌های مضاف به امور، فلسفه علم دینی، فلسفه علوم انسانی اسلامی، و به تبع آن‌ها در امثال علم دینی، علوم انسانی اسلامی، الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت، تمدن نوین اسلامی ایفا کند. در ادامه تلاش می‌شود به اختصار نشان داده شود که فلسفه اسلامی چگونه می‌تواند در پیشبرد واقع‌گرایانه اینگونه علوم و امور سهیم باشد.

فلسفه اسلامی، در مقام اینکه علمی عقلی راجع به هستی و امور مربوط به آن است، با نظر به حقایق طبیعی و انسانی به بازسازی خود مبادرت می‌ورزد. اما فلسفه اسلامی هم کار بازسازی

^۱ برای نمونه، در سنت فلسفه اسلامی، علم حقیقی به اشیاء از راه شناخت ذات آن‌ها حاصل می‌شود؛ یعنی از طریق «صورت» آن‌ها که به‌عنوان علت حقیقی و فصل حقیقی‌شان شناخته می‌شود. اما از آنجا که فصل حقیقی اشیاء – که بیانگر ذات آن‌هاست – برای ما قابل دسترسی نیست (ابن‌سینا، ۱۳۹۵، ص ۱۷۵) انسان در شناخت کامل ذات اشیاء ناتوان است. با این حال، شناخت ما از اشیاء به واسطه‌ی خواص ذاتی آن‌ها ممکن است. در ذات‌گرایی جدید، ذات اشیاء چیزی جز مجموعه‌ای از خواص ذاتی آن‌ها تلقی نمی‌شود. از آنجا که این خواص قابل شناسایی‌اند، شناخت آن‌ها اگرچه به معنای شناخت کامل ذات نیست، اما نوعی درک نسبی از بخشی از حقیقت اشیاء به شمار می‌رود.

خود و هم کار سهمی شدن در پیشبرد سایر علوم و امور را از طریق فلسفه عمومی، معرفت-شناسی و فلسفه علم، یعنی از طریق مابعدالطبیعه، شناخت و روش شناخت علمی دنبال می‌کند.

۳. فلسفه اسلامی و پیشبرد علوم

۳,۱. پیشبرد فلسفه اسلامی

فلسفه اسلامی عمدتاً به هستی‌شناسی می‌پردازد و بنیان‌های هستی‌شناختی علوم و امور را به دست می‌دهد. موضوع علم در فلسفه اسلامی «هستی» است و انحاء هستی، اعم از موجودات مجرد و مادی، مجردات و مادیات، مصنوعات مادی و حتی موجودات اعتباری (اعتباریات)، در چهارچوب مفاهیمی چون وجود، جوهر و عرض، و ذاتیات و عرضیات آن‌ها مورد بحث واقع می‌شوند. فلسفه اسلامی در هستی‌شناسی خود «ذات‌گرا» است و قائل به ذات و خواص ذاتی اشیاء است. در اثر دیگر خود (نک: دادجو، ۱۳۹۹، بخش دوم، فصل نخست، شماره ۳)، آورده‌ام که، در عین حال، بین ذات و عرض و ذاتی و عرضی، تفاوت وجود دارد. ذاتی، صرفاً صفت ذوات نیست و عرضی نیز فقط به اوصاف اعراض محدود نمی‌شود؛ بلکه اعراض نیز می‌توانند دارای خواص ذاتی و عرضی باشند (نک: مصباح یزدی، ۱۴۰۵، ص ۱۱۷)؛ زیرا مقصود از ذاتیات و عرضیات، «ذاتیات و عرضیات در عروض» است؛ و مقصود از ذاتی، خواص و اوصافی است که، در قالب جنس یا فصل و انواع و اقسام آن‌ها، قوام ذات یا عرض به آن‌ها است و آن‌ها جزوی از ذات و عرض‌اند و با از بین رفتن آن‌ها خود ذات یا عرض نیز از بین می‌رود. مقصود از عرضی، خواص و اوصافی است که قوام ذات و عرض به آن‌ها نیست، جزوی از ذات و عرض نیستند و با از بین رفتن آن‌ها خود ذات و عرض از بین نمی‌روند. تشخیص ذاتی از عرضی نیز از بدین صورت است که چون ذاتی جزوی از ذات یا عرض است ثبوت آن برای ذات یا عرض امری ضروری است، اما چون عرضی

جزوی از ذات یا عرض نیست ثبوت آن برای ذات یا عرض ضرورت ندارد (نک: طباطبائی، ۱۳۷۸، ج ۱، ص ۲۸۷-۲۸۵).

بر این اساس، فلسفه اسلامی، بر اساس اینکه برای هر چیزی (اعم از موجودات مادی علوم طبیعی و موجودات مجرد یا اعتباری علوم انسانی) قائل به خواص ذاتی و عرضی است^۱ (هرچند اکنون عمدتاً بحث از خواص ذاتی را به قلمرو تعریف و معرفت محدود ساخته است)^۲، با تکیه بر محمولاتی که از خواص ذاتی موضوع فلسفه اسلامی و موضوعات مسائل فلسفه اسلامی حکایت دارند، و به یاری ذخائر چهل سائله جریان «ذات‌گرایی جدید»، به بازسازی خود مبادرت می‌ورزد و از بنیان‌های هستی‌شناختی علوم و امور بیان جدیدی به دست می‌دهد. پس، فلسفه اسلامی یک فلسفه عمومی است، منتهی فلسفه عمومی‌ای است که واقعیت‌ها را بر محور «خواص ذاتی آن‌ها» توضیح می‌دهد.

۳،۲. پیشبرد فلسفه عمومی

فلسفه عمومی فلسفه (مضاف به) امور است. فلسفه عمومی، در قالب فلسفه‌های معاصر که پیشتر از آن‌ها یاد شد، در حال حاضر عمدتاً در درون جریان «ضد‌ذات‌گرایی و ضدواقع‌گرایی» قرار دارد. سمت و سوی این جریان، با گذر از مابعدالطبیعه به معرفت‌شناسی و فلسفه ذهن، و سپس به فلسفه‌های تحلیل زبانی و منطقی، بر قرارداد گرایی و تحلیل‌های بنا به تعریف و قرارداد (de dicto) استوار است. به این ترتیب، برنامه این جریان مبتنی بر تحلیل‌های زبانی و منطقی امور است، و در مقابل برنامه‌ای قرار دارد که متعلق به جریان «ذات‌گرایی جدید»،

۱. فلسفه اسلامی بر اساس تمایز میان خواص ذاتی و عرضی، توانسته است رویکرد ذات‌گرایانه خود را از حوزه علوم طبیعی به علوم انسانی نیز گسترش دهد.

۲. در این زمینه، برای درک دقیق‌تر مفاهیم «ذاتی باب ایساغوجی» و «ذاتی باب برهان»، و اینکه چگونه «عرض ذاتی» به معنای «هر محمول برهانی‌ای است که یا در حد موضوع اخذ شده یا موضوع و مقوم موضوع در حد آن مأخوذ است»، ر.ک: دادجو، ۱۳۹۰، صص ۱۰۸-۱۰۳.

عبارت از برنامه «تحلیل واقع‌گرایانه» (de facto) است (درباره برنامه «تحلیل واقع‌گرایانه» و تقابل آن با برنامه «تحلیل‌های زبانی و منطقی» نک: الیس، ۱۴۰۳، فقره ۸-۱۲).

فلسفه اسلامی، به یاری جریان «ذات‌گرایی جدید»، در تقابل با برنامه «تحلیل زبانی» و «تحلیل منطقی»، به برنامه «تحلیل واقع‌گرایانه» روی آورده و با رویکرد جدیدی که اتخاذ می‌کند بر محور معارف عقلانی بشری و دینی از موضوعات و مباحث فلسفه عمومی، تحلیل‌هایی مبتنی بر ذات و خواص ذاتی شی و بنابراین تحلیل‌هایی واقع‌گرایانه به‌دست می‌دهد. با رویکرد ذات‌گرایانه و واقع‌گرایانه‌ای که فلسفه عمومی به‌خود می‌گیرد، فلسفه اسلامی می‌تواند خود را به‌روز کرده، مابعدالطبیعه‌ای به‌دست دهد که بتواند در ارائه بنیان‌های فکری فلسفی امور و علوم، اعم از بشری و اسلامی، سهم باشد. بسط بحث از ذوات و خواص ذاتی به ذوات و خواص ذاتی واقعی و اعتباری، بسط بحث از ذوات و خواص ذاتی جوهری به ذوات و خواص ذاتی رویدادی، فرایندی، خاصیتی، رابطه‌ای و ساختاری، همچنین بسط بحث حرکت جوهری به حرکت‌های رویدادی، فرایندی، خاصیتی، رابطه‌ای، و ساختاری، و بسط بحث از انواع طبیعی و قوانین طبیعت، بر اساس خواص ذاتی، از جمله مهم‌ترین مباحثی هستند که می‌توانند هستی‌شناسی فلسفه اسلامی را امروزمین سازند (نک: الیس، ۱۴۰۳).

۳,۳. پیشبرد معرفت‌شناسی

فلسفه اسلامی بالطبع معرفت و شناخت را از جمله خواص ذاتی انسان می‌داند و^۱ موضوع علم معرفت‌شناسی عینی خود شناخت و معرفت را نیز دارای خواص ذاتی می‌انگارد. در این دیدگاه، مطابقت با واقع و صدق، از ویژگی‌های ذاتی شناخت و معرفت می‌روند.^۲ از این طریق فلسفه اسلامی می‌تواند نقش مؤثری در پیشبرد عقلانی معرفت‌شناسی ایفا کند. برخلاف ضدذات‌گرایان، که به مطابقت با واقع و صدق «گزاره‌های علمی صادق» باور

^۱. انسان، در تعریف فلسفی، همان «حیوان ناطق» است؛ یعنی موجودی که توانایی شناخت عقلانی دارد.

^۲. «شناخت» آنگاه شناخت است که «مطابق با واقع» باشد.

ندارند، و نیز برخلاف ذات‌گرایان جدید که به صدق تقریبی «گزاره‌های علمی صادق» معتقدند (درباره دیدگاه‌های ضدذات‌گرایان و ذات‌گرایان جدید نک: دادجو، ۱۳۹۷، فقره‌های ۲ و ۳)، با تکیه بر واقع‌گرایی قوی خود (اینکه یک چیز یا صادق و یا کاذب است و اگر صادق یا کاذب است باید مطلقاً صادق یا کاذب باشد و معنا ندارد که تقریباً صادق یا کاذب باشد)، به صدق مطلق گزاره‌های علمی صادق، البته در حدودی که صدق می‌کنند (درباره بحث از صدق مطلق علم در حدود صدق نک: دادجو، ۱۳۹۹، ص ۲۰۶ به بعد). بنیان‌های معرفت‌شناختی قوی‌ای را برای شناسایی علوم و امور به دست دهد.

۳،۴. پیشبرد فلسفه علم

فلسفه اسلامی در معرفت‌شناسی خود مطابق با واقع بودن و صادق بودن را از جمله خواص ذاتی علم (معرفت) می‌داند. فلسفه اسلامی، بر این اساس که نمی‌تواند تقریباً مطابق با واقع بودن و تقریباً صادق بودن را از جمله خواص ذاتی علم (معرفت) بداند، به همین دلیل، نمی‌تواند روش «استنتاج از راه بهترین تبیین» (inference to the best explanation) را که مبتنی بر چنین باوری است، بپذیرد. این روش، نزد ضدذات‌گرایان به این معنا است که علم «استنتاج بهترین توضیح و محتمل‌ترین توضیح است اما صادق نیست»، و در نزد ذات‌گرایان جدید به این معنا است که علم «استنتاج بهترین توضیح و محتمل‌ترین توضیح است و تقریباً، یعنی به احتمال زیاد، صادق است»، چیزی جز «بهترین توضیح نزد اشخاص» نیست و چون معیار «بهترین توضیح بودن» در نزد اشخاص متفاوت است در نهایت به نسبی‌گرایی معرفت‌شناختی و روش‌شناختی خواهد انجامید. فلسفه اسلامی با کنار گذاشتن روش «استنتاج از راه بهترین تبیین»، به یاری ذخائر علمی ذات‌گرایی قدیم و جدید، همچون ذات‌گرایان جدید، به استقراء مبتنی بر کشف خواص ذاتی شیء و علّیت برآمده از آن‌ها باز می‌گردد، اما، برخلاف ذات‌گرایان جدید، استقراء و تجربه را نه تقریباً مطابق با واقع و تقریباً درست، بلکه در مورد «تک‌تک گزاره‌های علمی صادق» ای که به دست می‌دهد، در

حدودی که از واقع حکایت دارند، به صورت مطلق مطابق با واقع و مطلقاً درست می‌داند. با تثبیت اعتبار استقراء، اعتبار قیاس نیز دست کم در گذر از جزئی به کلی، بر استقراء مبتنی است (نک: ارسطو، ۱۳۷۸، ۲، ۲۳، ۶۸ ب ۳-۱۲ و ب ۱۵) تثبیت می‌گردد. بر این اساس، روش علم همان روش «قیاس» می‌گردد، منتهی قیاس‌های برهانی به علوم عقلی و تجربی‌ای که دارای مقدمات یقینی‌اند و قیاس‌های جدلی به علوم تجربی - اعتباری و علوم نقلی‌ای که دارای مقدمات مشهوره و مسلم‌اند، اختصاص می‌یابند. بدین ترتیب روش علم عبارت از «حدس و اثبات» بر اساس «قیاس» می‌گردد (برای تفصیل بحث نک: دادجو، ۱۳۹۹، بخش دوم، فصل چهارم، شماره ۳).

فلسفه اسلامی، با اتخاذ رویکرد واقع‌گرایانه‌ای که نسبت به سه ضلع فلسفه عمومی، معرفت - شناسی و فلسفه علم دارد، به شیوه‌ای عقلانی به تحلیل و تبیین فلسفه علوم طبیعی، علوم انسانی و علوم انسانی اسلامی می‌پردازد. این تبیین‌های واقع‌گرایانه و عقلانی، بر مبنای خواص ذاتی امور صورت می‌گیرند و می‌توانند بنیان‌هایی روش‌شناختی برای پیشبرد علوم و شناخت امور فراهم آورند.

۳,۵. پیشبرد فلسفه علوم طبیعی

جریان ضدذات‌گرایی، در هستی‌شناسی خود، با بی‌خاصیت و منفعل دانستن عالم ماده، مادیات را فاقد ذات و خواص ذاتی (واقعیت و خواص واقعی از ناحیه خود) می‌داند. این جریان با عدم باور به ذات و خواص ذاتی شیء، در معرفت‌شناسی خود، با بحران عدم مطابقت معرفت با واقع و عدم شناخت واقع شیء روبرو می‌شود و ناگزیر شناخت آدمی از اشیاء را تابع ذهن و زبان آدمی دانسته و به این رویکرد روی می‌آورد که شناخت ما از اشیاء حاصل تحلیل‌های زبانی و منطقی ما انسان‌ها است. از این روی اشیاء بنا به تعریف و قراردادی که از آن‌ها داریم برای ما مورد شناسایی واقع می‌شوند. این جریان، در روش‌شناسی خود، علاوه بر اینکه «قیاس» را مفید علم نمی‌داند (زیرا بر این باور است که با «قیاس» می‌توان هر دو

طرف بحث را اثبات یا نفی کرد و بطورمثال وجود عالم ماده را هم اثبات و هم نفی کرد، «استقراء» را نیز مفید علم نمی‌داند و بنابراین به روشی روی می‌آورد که آن را روش «استنتاج از راه بهترین تبیین» می‌نامند. از این روی گزاره‌های علمی در علوم طبیعی را نه حاکی از ذات (واقعیت) و خواص ذاتی شیء و نه مطابق با واقع، بلکه «بهترین تبیین»، یعنی «محتمل‌ترین توضیح»، می‌داند. حاصل آن عدم امکان شناختی واقعی از اشیاء است.

جریان ذات‌گرایی جدید، در هستی‌شناسی خود، عالم ماده را دارای خاصیت و فعال دانسته و بنابراین به ذات و خواص ذاتی اشیاء باور دارد. این جریان، در معرفت‌شناسی خود، با باور به ذات و خواص ذاتی شیء، به جای اینکه (همچون جریان ضدذات‌گرایی) شناخت آدمی را تابع ذهن و زبان و حاصل تحلیل‌های زبانی و منطقی و بنا به تعریف و قرارداد بداند، شناخت آدمی را تابع واقع و در تطابق با واقع می‌داند، منتهی با این باور که عالم ماده بسیار پیچیده است شناخت آدمی از اشیاء را (اعم از علم در مقام یک دانش، علم در مقام معرفت - های متعدد به یک چیز، و علم در مقام تک‌تک گزاره‌های علمی صادق)، نه کاملاً مطابق با واقع بلکه تقریباً مطابق با واقع می‌داند و به صدق تقریبی علم باور دارد. این جریان، در روش‌شناسی خود، «استقراء» را با تکیه بر خواص ذاتی شیء و علّیت برآمده از آن‌ها مفید علم می‌داند، اما به دلیل همان پیچیدگی جهان، علم آدمی را نه کاملاً مطابق با واقع و نه کاملاً درست، بلکه «استنتاج بهترین تبیین» و «استنتاج محتمل‌ترین تبیین» دانسته و تقریباً مطابق با واقع و تقریباً درست می‌داند. حاصل آن امکان شناختی واقعی، اما شناختی تقریباً و احتمالاً واقعی، از اشیاء است.

فلسفه اسلامی، در مقام پیشبرد فلسفه علوم طبیعی، در هستی‌شناسی خود، وجود ذات و خواص ذاتی شیء را می‌پذیرد. در معرفت‌شناسی خود، با پذیرش اینکه هرچند عالم طبیعت پیچیده است اما آدمی بر شناخت خواص ذاتی شیء توانا است، و همین شناخت خواص ذاتی شیء است که به تمدن صنعتی جدید دامن زده است، «گزاره‌های علمی صادق» آدمی را

کاملاً مطابق با واقع و کاملاً درست (منتهی در آن حدودی که گزاره حکایت از آن دارد) دانسته و، در روش‌شناسی خود، با مفید علم دانستن استقراء، مبتنی بر کشف خواص ذاتی شیء و علیت برآمده از آن‌ها، استقراء را به قیاس و قیاس برهانی ارجاع داده و برهان مبتنی بر تجربه خواص ذاتی شیء و علیت برآمده از آن‌ها را مفید علم و کاملاً درست می‌داند. حاصل آن امکان شناختی (گزاره‌های علمی صادق‌ای) کاملاً درست از واقع و واقعیت‌ها است (دربارهٔ اینگونه دیدگاه‌ها و نقادی نک: همان، بخش دوم، فصل چهارم، فقره‌های ۳-۱-۲-۳، ۳-۱-۲-۴، ۳-۲-۲ و ۳-۲-۳-۱).

۳،۶. پیشبرد فلسفه علوم انسانی

تحلیل، نقد و بازسازی جریان «ذات‌گرایی جدید» «فلسفه اسلامی» را احیاء کرده و به‌روز-رسانی می‌کند. «فلسفه اسلامی امروزی»، بر اساس همان باور به ذات و خواص ذاتی شیء، می‌تواند از فلسفه علوم طبیعی به فلسفه علوم انسانی راه یافته و بر اساس اینکه هر چیزی دارای ذات و خواص ذاتی، یعنی واقعیت و خواص واقعی (حتی با وجود تنوع و گوناگونی آن‌ها)، این فلسفه می‌تواند به تحلیل خواص ذاتی علوم انسانی نیز بپردازد. به لحاظ هستی‌شناسی، موضوعات و مسائل علوم انسانی وجودی غیرمادی دارند و شامل مجردات، ماهیات یا اعتبارات (بشری یا دینی) می‌شوند. اما در هر حال دارای ذات و خواص ذاتی‌اند. به لحاظ معرفت‌شناسی، شناخت آن‌ها عبارت از شناخت ذات و خواص ذاتی آن‌ها است؛ و چنین شناختی در صورتی که «شناخت علمی صادق» باشد می‌تواند «شناخت مطابق با واقع آن‌ها» باشد. البته مطابقت با واقع تا زمانی معنا دارد که «واقع» همچنان دارای موضوعیت یا موجودیت مستقل خود باشد. بنابراین، شناخت امور ثابت، شناختی ثابت، و شناخت امور متغیر، شناختی متغیر خواهد بود. از نظر روش‌شناختی، علوم انسانی، با توجه به روش‌های گوناگون، به چهار دسته تقسیم می‌شوند: علوم انسانی عقلی، علوم انسانی تجربی، علوم انسانی نقلی، و علوم انسانی نقلی-تجربی (دربارهٔ این تقسیم‌بندی نک: همان، مقدمه، اواخر

فقره ۳). علوم انسانی عقلی از طریق عقل، علوم انسانی تجربی از طریق تجربه (حیات تجربی انسان‌ها)، علوم انسانی نقلی از طریق نقل، و علوم انسانی نقلی-تجربی از طریق نقل و تجربه حاصل می‌شوند. در این علوم نیز، استقراء و قیاس مبتنی بر خواص ذاتی شیء کاربرد دارد، البته گزاره‌های علمی صادق در علوم انسانی عقلی، که دارای مقدمات یقینی‌اند، از طریق قیاس‌های برهانی به دست می‌آیند. اما در علوم انسانی تجربی، و نقلی-تجربی (که مبتنی بر حیات تجربی انسان‌ها، منابع منقول و اعتبارات حاصل از آن‌ها هستند) گزاره‌ها دارای مقدماتی مشهوره و مسلّمه‌اند و از طریق قیاس‌های جدلی حاصل می‌شوند. بدین ترتیب گزاره‌های علمی صادق در علوم انسانی، گزاره‌هایی خواهند بود که با واقع مطابق‌اند: در علوم انسانی عقلی، مطابق با واقعیتی که هست و موجب علم می‌شود؛ و در علوم انسانی تجربی، نقلی و نقلی-تجربی، مطابق با واقعیتی که از سوی بشر یا دین اعتبار شده و موجب حجت است. این گزاره‌ها، کاشف از واقع تلقی می‌شوند (نک: همان، بخش دوم، فصل سوم، فقره ۶-۲ و فصل چهارم، فقره ۳-۲؛ و بحث از علم و حجت را در همان، بخش سوم، فصل نخست، فقره ۴-۱-۳، ببینید).

۳,۲. پیشبرد فلسفه علوم انسانی اسلامی

فلسفه اسلامی، هستی‌شناسی علوم انسانی اسلامی (یا علم دینی) را بر پایه خواص ذاتی آن‌ها بررسی می‌کند. تولید یک علم انسانی اسلامی وابسته به به خواص ذاتی آن است. بر این اساس، با توجه به شناختی که از ماهیت علم و دین داریم، می‌توانیم خواص ذاتی علم انسانی اسلامی می‌رویم و از این طریق می‌توانیم نشان دهیم که علم انسانی اسلامی بودن یک علم به کدامین خواص ذاتی آن است. بدین ترتیب هر علمی که دارای این خواص ذاتی باشد، یک علم انسانی اسلامی خواهد بود و اگر دارای این خواص نباشد علم انسانی اسلامی نخواهد بود.

خواص ذاتی یک چیز مجموعه‌ی خواصی هستند که با بودن آن‌ها آن چیز بر موجودیت خود باقی است و با نبودن آن‌ها موجودیت آن چیز از هم می‌پاشد. علم (به معنای دانش) بودن یک علم به این خواص ذاتی است که «مجموعه‌ی مسائلی است که حول محوری واحد، بر طبق روش خاص به خود، و به قصد پاسخ درست به مسائل فراهم آید». دین اسلام، «نظام اعتقادی، ارزشی و رفتاری‌ای است که از ناحیه خداوند برای هدایت و رستگاری انسان‌ها آمده است»؛ و علم دینی «مجموعه‌ی مسائلی است که حول اموری که در ارتباط با هدایت و رستگاری انسان‌ها قرار دارند و از طریق کتاب، سنت و عقل، و به قصد هدایت (پاسخ درست)^۱ استخراج شده‌اند». بر این اساس که علم دینی بودن یک علم به همان خواص ذاتی‌ای باشد که گذشت، علم دینی به همان «علوم دینی مصطلح» خلاصه خواهند شد و از این روی نمی‌توان از علم دینی ساختن همه‌ی علوم انسانی سخن گفت. به نظر می‌رسد که باید بین اصطلاح «علم دینی» و «علوم انسانی اسلامی» تفاوت قائل شویم و در بحث از اسلامی سازی علوم انسانی از اصطلاح «علوم انسانی اسلامی» یاری گرفت. در بحث از علوم انسانی اسلامی نیز باید دید فلسفه‌ی اسلامی، بر این اساس که بر بنیاد ذات‌گرایی و خواص

۱. می‌دانیم که از خواص ذاتی قرآن کریم آن است که آیاتی مانند «وَنَزَّلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ تِبْيَانًا لِّكُلِّ شَيْءٍ» (نحل: ۸۹) و «مَا فَرَطْنَا فِي الْكِتَابِ مِنْ شَيْءٍ» (انعام: ۳۸)، با آیاتی مانند «ذَلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ» (بقره: ۲) و «الرَّ، كِتَابٌ أَنْزَلْنَاهُ إِلَيْكَ لِتُخْرِجَ النَّاسَ مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ...» (ابراهیم: ۱) مقید شده یا تفسیر و تبیین شده‌اند.

۲. محقق حاضر در تبیین خواص ذاتی علم، دین و علم دینی، از تعریف‌های ارائه‌شده توسط مصباح یزدی در خصوص این سه مقوله بهره برده است. اجمال دیدگاه ایشان را می‌توان در شریفی (۱۳۹۳، صص. ۲۴۲-۲۵۹) یافت. روشن است که «علم»، پدیده‌ای انسانی است و خواص ذاتی آن با تکیه بر معرفت انسانی تعیین می‌شود؛ همچنین، «دین» و «علم دینی» ماهیتی دینی دارند و خواص ذاتی این دو نیز از طریق معارف دینی قابل تبیین است.

ذاتی اشیاء پیش می‌رود، راجع به علوم انسانی اسلامی دارای کدامین رویکرد است. فلسفه اسلامی، بر این اساس که تعقل، تجربه و ایمان را از جمله خواص ذاتی انسان می‌داند و عقلی بودن یا تجربی بودن یا نقلی بودن را از جمله خواص ذاتی روش علم تلقی می‌کند. در این چارچوب، گزاره‌های علمی به سه دسته تقسیم می‌شوند: گزاره‌های عقلی را از طریق عقل، گزاره‌های تجربی را از طریق تجربه، و گزاره‌های نقلی: قابل شناخت از طریق نقل (متون دینی و سنت). بر این اساس، فلسفه اسلامی بر این دیدگاه خواهد بود که گزاره‌های علمی عمدتاً یا تجربی یا عقلی و یا نقلی‌اند. تأسیس گزاره‌های تجربی بر پایه تجربه است. تأسیس گزاره‌های عقلی به واسطه عقل صورت می‌گیرد. تأسیس گزاره‌های نقلی مبتنی بر نقل (منابع منقول) است (منظور از «تأسیس» در اینجا همان معنای اصولی آن است؛ رجوع شود به: دادجو، ۱۳۹۹، بخش سوم، فصل نخست، فقره ۴-۱-۱). از این روی، تأسیس علوم مهندسی، علوم طبیعی تجربی، علوم انسانی تجربی (مثل حسابداری و ترافیک)، اگر این‌ها را علم تلقی کنیم)، و بخش تجربی علوم انسانی تجربی - نقلی، یعنی علوم اجتماعی (مثل اقتصاد، جامعه‌شناسی، سیاست، حقوق، تعلیم و تربیت)، که بخش اعظم این علوم را تشکیل می‌دهد و عمدتاً حاصل اعتبارات تجربی است، به دست تجربه است و دین، دست کم به حکم امثال بناء عقلاء و استصحاب، فقط آن را تأیید می‌کند مگر در موارد اندکی که خود دارای تجربه مستقلاً باشد. تأسیس علوم عقلی محض (همچون ریاضیات و منطق)، به دلیل اینکه صرفاً عقلی‌اند، به دست عقل است و دین فقط تأییدکننده آن‌ها است. تأسیس علوم عقلی (همچون، فلسفه، فلسفه اسلامی، فلسفه علم، معرفت‌شناسی و علم النفس) به دست عقل است و دین از باب اینکه از جمله عقلاء است «اصولاً» می‌تواند در این علوم تأثیر گذارده و در تهذیب و توسعه آن‌ها تأثیر داشته باشد (البته در آن حدود که می‌تواند دارای محتوای معرفتی باشد). تأسیس علوم نقلی (همچون فقه، تفسیر، حدیث، اخلاق اسلامی، عرفان اسلامی) به دست نقل و منابع منقول است و دین از باب اینکه منبع اصلی نقل است، می‌تواند

اینگونه علوم را تأسیس کند؛ همانطور که تأسیس هم کرده است. همینطور تأسیس بخش نقلی علوم اجتماعی در دست نقل و معارف نقلی است و هرچند دین و معارف دینی از این جهت تأسیس‌کننده‌اند از جهت اینکه تأییدکننده بخش تجربی علوم اجتماعی‌اند، نه تأسیس‌کننده این علوم بلکه تأییدکننده و از جهت نقل تهذیب‌کننده این علوم به شمار می‌آیند.

بنابراین، اگر از منظر محتوای علمی (و نه راهبرد یا کاربرد) نگاه کنیم، می‌توان اجمالاً گفت که: دین و معارف دینی، تأسیس‌کننده علوم انسانی نقلی درون‌دینی هستند؛ تأییدکننده علوم عقلی محض، علوم مهندسی، و علوم طبیعی تجربی‌اند؛ در علوم انسانی عقلی، نقش تهذیب‌کننده دارند؛ و در علوم اجتماعی، تأسیس‌کننده بخش نقلی و تأییدکننده بخش تجربی به‌شمار می‌روند. از این روی، تمنای تأسیس علوم انسانی نقلی درون‌دینی تمنای واقع شده است، اما تمنای تأسیس سایر علوم «تمنای محال» است. در عین حال، تمنای تهذیب علوم تمنای کمی نیست. اگر این خواست واقع‌بینانه پیگیری شود، دین و معارف دینی می‌توانند در رشد، پالایش و جهت‌دهی علوم، در آن حوزه‌هایی که ظرفیت تأثیرگذاری دارند، نقش مهمی ایفا کنند (در باره تفصیل این مباحث نک: همان، بخش سوم، و بخصوص فقره ۴ از فصل دوم آن). از این منظر، اسلامی بودن علوم انسانی یکسان و یکنواخت نیست، بلکه بسته به نوع علم، معانی متفاوتی دارد: اسلامی بودن علوم انسانی عقلی (غیرمحض) به معنای تهذیبی (= مورد تهذیب) بودن آن‌ها، اسلامی بودن علوم انسانی عقلی محض و علوم انسانی تجربی به معنای تأییدی (= مورد تأیید) بودن آن‌ها، اسلامی بودن علوم انسانی نقلی (درون دینی) به معنای تأسیسی (= مورد تأسیس) بودن آن‌ها، و اسلامی بودن علوم انسانی نقلی - تجربی به معنای تأسیسی بودن بخش نقلی و تأییدی بودن بخش تجربی آن‌ها است. علوم انسانی بدین نحو و در این حدود می‌توانند اسلامی تلقی شوند (نک: همان، بخش سوم، فصل نخست، فقره ۴-۱-۴، شماره ۱).

۴. فلسفه اسلامی و پیشبرد امور

۴,۱. پیشبرد فلسفه (مضاف به) امور

فلسفه (مضاف به) امور در مقام اینکه یک علم انسانی عقلی است از راه عقل به دست آمده و تأسیس شده است. اسلام نیز از باب اینکه جزوی از عقلاء است «اصولاً» می‌تواند در پیشبرد آن سهیم باشد، البته در آن حدود که دارای معارف عقلی مربوط به امور باشد.

۴,۱۲. پیشبرد امور

فلسفه اسلامی، در مقام اینکه به تحلیل، نقد و بازسازی جریان «ذات‌گرایی جدید» روی آورده و مباحث پیشین را به‌بار آورده باشد، تحت برنامه «تحلیل واقع‌گرایانه» به تحلیل واقع‌گرایانه امور روی آورده و هر امری را برحسب اینکه امری عقلی یا تجربی یا نقلی یا نقلی-تجربی است، مورد بحث قرار داده و به پژوهش در خواص ذاتی آن‌ها خواهد پرداخت. در همین جا است که مواجهه فلسفه اسلامی با فلسفه عمومی پدیدار می‌شود. از این‌روی، باید از برنامه «تحلیل زبانی» یا «تحلیل منطقی» امثال انسجام‌گرایان، کل‌گرایان، پدیدارگرایان، تفسیرگرایان (هرمنوتیست‌ها)، ساختارگرایان، پس‌اساختارگرایان و..... دوری کرده و به برنامه «تحلیل واقع‌گرایانه» برحسب شناسایی خواص ذاتی شیء روی آورد. بطور مثال، در تحلیل واقع‌گرایانه «جامعه اسلامی»، باید

با مراجعه به فلسفه علوم طبیعی و علوم طبیعی، به تحلیل خواص ذاتی عالم مادی جامعه اسلامی، با مراجعه به فلسفه علوم انسانی و علوم انسانی عقلی، به تحلیل خواص ذاتی عالم عقلانیت جامعه اسلامی، با مراجعه به علوم انسانی تجربی، به تحلیل خواص ذاتی عالم حیات تجربی انسان‌ها و اعتبارات حاصل از آن‌ها، با مراجعه به علوم انسانی نقلی به تحلیل خواص ذاتی عالم معنا و معنویت جامعه اسلامی، و با مراجعه به علوم انسانی نقلی-تجربی، یعنی علوم اجتماعی، به تحلیل خواص ذاتی عالم اجتماع جامعه اسلامی روی آورد. در واقع به

جای اینکه مثلاً به فکر «توافق جامعه علمی» بر سر مفاهیم باشیم که امری پارادایمی و نسبی‌گرایانه است، باید با ارائه تبیین‌های واقع‌گرایانه‌ای از خواص ذاتی موضوعات، نشان داد که یک «جامعه اسلامی» باید چگونه باشد. البته چنین کاری سخت و پیچیده است و نیازمند اندیشمندانی توانا، واقع‌بین و جامع‌نگر است. در مورد امثال «الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت» و «تمدن نوین اسلامی» نیز صادق است.

مقطع مابعد فیزیک کوانتوم نشان داده است که بدون علم پیشرفت غیرممکن است، و همانطور که بدون علوم طبیعی واقع‌گرایانه نمی‌شد به تمدن صنعتی جدید و واقع‌گرایانه راه یافت، بدون علوم انسانی و علوم انسانی اسلامی واقع‌گرایانه نیز نمی‌توان به نحوی واقع‌گرایانه به امثال الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت و تمدن نوین اسلامی راه یافت. امید می‌رود که با این رویکرد بتوان به بازسازی و به‌روزرسانی فلسفه اسلامی مبادرت ورزید و آن را بنیان علمی سایر علوم و امور بدل ساخت تا بتوان از رهگذر آن، به راه‌حلی واقعی‌بینانه برای مسائل و چالش‌های معاصر دست یافت.

۵. نتیجه‌گیری

جریان «ذات‌گرایی جدید» جریانی نوین است که عمده‌تاً در ایران هنوز ناشناخته باقی مانده است. با شناسایی، تحلیل، نقد و بازسازی ذخائر علمی چهل سال اخیر این جریان، می‌توان فلسفه اسلامی و حتی فلسفه علم اسلامی را به درستی بازسازی و به‌روزرسانی کرد. فلسفه اسلامی امروزی و فلسفه علم اسلامی امروزی، بر اساس ذات‌گرایی جدید و علمی که اتخاذ می‌کنند، قادر خواهند بود بحث از ذوات و خواص ذاتی را گسترش دهند؛ از جمله:

- بسط بحث از ذوات و خواص ذاتی به ذوات و خواص ذاتی واقعی و اعتباری
- بسط بحث از ذوات و خواص ذاتی جوهری به ذوات و خواص ذاتی رویدادی، فرایندی، خاصیتی، رابطه‌ای، و ساختاری

- بسط بحث از حرکت جوهری به حرکت‌های رویدادی، فرایندی، خاصیتی، رابطه‌ای، و ساختاری،
 - بسط بحث از انواع طبیعی و قوانین طبیعت بر اساس خواص ذاتی آن‌ها،
 - بسط بحث از استقراء مبتنی بر خواص ذاتی اشیاء،
- و فراتر از آن، به سمت بررسی ذوات و خواص ذاتی موضوعات و مسائل علوم طبیعی، علوم انسانی، و علوم اجتماعی و رفتاری می‌روند. بدین ترتیب، این جریان می‌تواند علوم و امور توضیحی را به صورت ذات‌گرایانه و واقع‌گرایانه عرضه کند و در حلّ و فصل مسائل و مشکلات انسانی و اجتماعی، راهکارهای واقع‌بینانه و کارآمد ارائه دهد.

منابع

- قرآن کریم.
- ابن‌سینا (۱۳۹۵)، *الهیات از کتاب شفاء (ویرایش و ترجمه ابراهیم دادجو)*، تهران: انتشارات امیرکبیر، چاپ سوم.
- ارسطو (۱۳۶۳)، *طبیعیات* (ترجمه مهدی فرشاد)، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- ارسطو (۱۳۸۵)، *متافیزیک (مابعدالطبیعه)* (ترجمه شرف‌الدین خراسانی)، تهران: انتشارات حکمت، چاپ چهارم.
- ارسطو (۱۳۷۸)، *منطق ارسطو* (ترجمه شمس‌الدین ادیب سلطانی)، تهران: انتشارات نگاه، چاپ اول.
- ایس، برایان (۱۴۰۳)، *ذات‌گرایی علمی* (ترجمه ابراهیم دادجو)، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- دادجو، ابراهیم (۱۴۰۰)، *ذات‌گرایی جدید در فلسفه علم معاصر* (تألیف و ترجمه)، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- دادجو، ابراهیم (۱۳۹۷)، «ذات‌گرایی جدید در فلسفه علم معاصر (جریانی مهم اما ناآشنا در ایران معاصر)»، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- دادجو، ابراهیم (۱۳۹۰)، *مابعدالطبیعه از نگاه ارسطو و ابن‌سینا*، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، چاپ اول.
- دادجو، ابراهیم (۱۳۹۹)، *واقع‌گرایی در علوم انسانی اسلامی*، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- دادجو، ابراهیم (۱۳۹۲)، *وجود و موجود از منظر ابن‌سینا و آکوئینی*، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، چاپ اول.

ذات‌گرایی جدید مسیر بازسازی فلسفه و فلسفه علم اسلامی / ابراهیم دادجو / ۷۱

- شریفی، احمد حسین (۱۳۹۳)، *مبانی علوم انسانی اسلامی*، تهران، انتشارات آفتاب توسعه، چاپ اول.
- صدرا، محمد ابن ابراهیم (۱۳۸۲)، *تعلیق علی الهیات الشفاء (تصحیح نجفقلی حبیبی)*، تهران: بنیاد حکمت صدرا.
- طباطبائی، سید محمد حسین (۱۳۷۸)، *نهایه الحکمه (تصحیح و تعلیق غلامرضا فیاضی)*، قم: انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، چاپ اول.
- قوام صفری، مهدی (۱۳۸۷)، *نظریه صورت در فلسفه ارسطو*، تهران: انتشارات حکمت، چاپ دوم.
- کرومبی، آ. سی. (۱۳۷۱)، *از اوگوستن تا گالیله (ترجمه احمد آرام)*، تهران: سمت، چاپ اول.
- گلشنی، مهدی (۱۳۶۹)، *دیدگاههای فلسفی فیزیکدانان معاصر*، تهران: انتشارات امیرکبیر، چاپ اول.
- مصباح یزدی، محمد تقی (۱۴۰۵ق)، *تعلیق علی نهایه الحکمه*، قم: مؤسسه در راه حق، چاپ اول.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی